

УДК 159.922.6

Д. Т. Гошовська, Я. О. Гошовський

Received December 02, 2015;

Revised March 02, 2016;

Accepted April 26, 2016.

МАТЕРІАЛЬНА ДЕПРИВАЦІЯ ЯК ФЕНОМЕНОЛОГІЯ БІДНОСТІ: РЕВІТАЛІЗАЦІЙНИЙ РАКУРС

У статті висвітлено базові підходи до розуміння змістово-функціональної суті феномену матеріальної депривації. Відзначено негативну й гальмівну роль деприваційних обмежень у загальноособистісному розвитку людини. Ключове поняття економічної депривації «бідність» розглядається не лише як обмежена соціальна дія, а як особлива ізоляція, зумовлювана відсутністю економічних ресурсів. Наголошено, що економічна депривація вносить істотний розлад у життєдіяльність матеріально не забезпеченої людини, наповнює її поведінку агресивністю, тривожністю й конфліктністю. Констатовано, що симптомами економічного депривування є неконструктивна поведінка, яка знижує спонукально-мотиваційні потенціали людини, призводить до дезадаптації, стресів і фрустрації. Наголошено, що загальна невротизація матеріально депривованої особистості як специфічна форма світовідчуття проявляється насамперед у дезорганізуючих емоційних станах, режимі пригнічення та притлумлення психіки, а значить і просоціальної активності. Відзначено, що своєю глибиною й потужністю економічна депривація загрожує повноцінному розвитку на всіх рівнях, призводячи до своєрідної інволюції – соціального аутсайдерства. Відзначено, що соціальна фрустрованість депривованої особистості, яка виражається в незадоволеності власними суспільними досягненнями в основних аспектах життєдіяльності, зокрема на рівні неадекватного матеріального статусу, може призвести до глибоких порушень у Я-концепції та самосвідомості. Встановлено, що проблеми нейтралізації руйнівних наслідків економічної депривації для психіки особистості, крім залучення соціально-психологічних реабілітаційних технологій, потребують насамперед її розв'язання також на макроекономічному рівні. Висвітлено основні напрями ревіталізації матеріально депривованих людей завдяки залученню сучасних психореабілітаційних технологій.

Ключові слова: бідність, депривація, матеріальна депривація, економічна депривація, опозиція «бідний – багатий», ревіталізація.

Hoshovska D. T., Hoshovskyj Ja. O. Material Deprivation as Phenomenon of Poverty: Revitalisation Foreshortening. In the article the base going is reflected near understanding of semantic and functional essence of the phenomenon of material deprivation. The negative and brake role of deprived limits is marked on common personality development of man. A key concept of economic deprivation “poverty” is examined not only as a social action, but as the special isolation, predetermined by

absence of economic resources. It is marked that economic deprivation brings in substantial disorder in vital activity of a financially dependent person, adds aggressiveness, anxiety and conflict to his/her behaviour. It is established that the symptoms of economic deprivation is a non-constructive conduct, which reduces stimulant and motivational potentials of man, results in desadaptation, stresses and frustration. It is marked that general nevro-tisation of a financially dependent person shows up the outlook in negative the emotional states, mode of oppression of psyche, and and social activity. It is marked that deprivation threatens the depth and power of economic to valuable development on all levels, results in original involution – social outsider. It is marked that social frustration of deprived personality which is expressed in dissatisfaction by own public achievements in the basic aspects of vital functions, in particular at the level of inadequate material status, can result in deep violations in Self-concept and consciousness. It is set that the problems of neutralization of destructive consequences of economic deprivation on the psyche of personality except for bringing in of social and psychological rehabilitation technologies need decision also on macroeconomic level. Basic directions of revitalisation of financially dependent people are reflected due to bringing in modern psychological rehabilitation technologies.

Keywords: poverty, deprivation, material deprivation, economic deprivation, opposition “poor – rich”, revitalisation.

Гошовская Д. Т., Гошовский Я. О. Материальная депривация как феноменология бедности: ревитализационный ракурс. В статье отражены базовые подходы к пониманию смыслово-функциональной сути феномена материальной депривации. Отмечена негативная и тормозящая роль депривационных ограничений на общеличностное развитие человека. Ключевое понятие экономической депривации «бедность» рассматривается не только как ограниченное социальное действие, а как особенная изоляция, предопределяемая отсутствием экономических ресурсов. Отмечено, что экономическая депривация вносит существенное расстройство в жизнедеятельность материально необеспеченного человека, наполняет его поведение агрессивностью, тревожностью и конфликтностью. Констатировано, что симптомами экономического депривирования является неконструктивное поведение, которое снижает побудительно-мотивационные потенциалы человека, приводит к дезадаптации, стрессам и фрустрации. Отмечено, что общая невротизация материально депривированной личности как специфическая форма мироощущения проявляется в первую очередь в дезорганизирующих эмоциональных состояниях, режиме притеснения и подавления психики, а значит и в просоциальной активности. Отмечено, что своей глубиной и мощностью экономическая депривация угрожает полноценному развитию на всех уровнях, приводя к своеобразной инволюции – социальному аутсайдерству. Отмечено, что социальная фрустрированность депривированной личности, которая выражается в неудовлетворенности собственными социальными достижениями в основных аспектах жизнедеятельности, в част-

ности на уровне неадекватного материального статуса, может привести к глубоким нарушениям в Я-концепции и самосознании. Установлено, что проблемы нейтрализации разрушительных последствий экономической депривации для психики личности, кроме привлечения социально-психологических реабилитационных технологий, нуждаются в первую очередь в решении также на макроэкономическом уровне. Отражены основные направления ревитализации материально депривированных людей благодаря привлечению современных психореабилитационных технологий.

Ключевые слова: бедность, депривация, материальная депривация, экономическая депривация, оппозиция «бедный – богатый», ревитализация.

Постановка наукової проблеми та її значення. Сьогодні споконвічна проблема бідності, а саме неспроможність значної кількості людей задовольнити базові екзистенційні потреби, є однією з найскладніших. Неналежність до так званого «золотого мільярда» спонукає значну частину людства до глобальних рухів, основною метою яких є спроби здобути цивілізаційні блага будь-якими способами й засобами – війни, революції, бунти, політичні перевороти тощо. Одним із визначальних методологічних підходів, який обирає сучасна соціологія та соціальна психологія до вимірювання рівня бідності, є деприваційна ознака [2; 3; 6; 8]. Проблема матеріальної депривації похідна від бінарної опозиційної мітологемі «багатство – бідність», а її визначальною ознакою є те, що «бідні за нестатками» перебувають у стані перманентної ентропії, безнормності й хаосу та зазнають численних обмежень щодо повноцінного психофізичного й соціального функціонування (тотальний брак коштів, недостатня кількість споживання калорій, одяг із секонд-хенду тощо).

Мета статті – розкрити з ревіталізаційного погляду основні ознаки матеріальної/економічної депривації.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Насичуючи дефініцію «економічна депривація» різноманітною змістово-функціональною сутністю, Л. Кияшко та Н. Полетаєва розуміють її насамперед як «тривале недостатнє задоволення матеріальних потреб, що є не тільки фундаментом розвитку вищих потреб особистості (у самоактуалізації, самовдосконаленні та ін.), а й простим забезпеченням фізичного виживання людини (вітальні потреби)» [3, с. 126]. Аналізуючи феномен суб'єктивної бідності, який формується впливом динаміки добробуту кожного досліджуваного та наявним матеріальним розшаруванням, науковці стверджують, що похідними симптомами економічного депривування

є неконструктивна поведінка, яка знижує спонукально-мотиваційні потенціали людини, призводить до дезадаптації, стресів та тривоги. Неспроможність до економіко-фінансової свободи вибору через дефіцити в деяких ланках структури (наприклад, заборгованості держави із зарплати) чи дисбаланси (наприклад, неадекватний прибуток за працю) часто стає причиною особистісної інертності й пасивності внаслідок притлумлення в мінливих соціально-економічних умовах базових можливостей задоволення депривованою людиною актуальних потреб і реалізації значимих цілей. Д. Кун відзначає: «Діти, які ростуть в умовах бідності, ризикують піддатися депривації. Є дані про те, що коли діти вимушені справлятися із суворою депривацією в ранньому дитинстві, то завдається тривала шкода їхньому соціальному, емоційному й когнітивному розвитку» [4, с. 116]. На думку, А.-Н. Перре-Клермон у психолого-педагогічній науці існує поняття «ідеології нестачі», своєрідна «пастка класового етноцентризму», згідно з яким у вивченні депривованих дітей «найчастіше звертаються до поняття “соціально-культурний бар’єр”, яке розглядає дітей з несприятливої соціальної групи як категорію дітей-покидьків, що її як завжди визначає *матеріальний недолік* порівняно з дітьми із сприятливої соціальної групи» [6, с. 220].

Постійна загроза системі термінальних цінностей людей, «депривованих за нестатками», відчуття ними соціальної знехтуваності й особистісної знедоленості можуть призвести до своєрідного «ентропійного вибуху». Маючи за основу перебування в ізоляційній, блокуючій, деприваційній системі, величина ентропії внаслідок процесів, що відбуваються в ній, зростає і може досягнути максимуму, якщо всі резерви потенційної енергії та відповідно працездатності будуть вичерпані. Тому масове терпіння, соціальна толерантність, громадянська законослухняність можуть бути втрачені, якщо депривуючі фактори посилюватимуться. Отже, цілком можливими стають антидеприваційні вивільнення, що проявляються в масових протестах, страйках, бунтах чи навіть «оксамитових революціях».

Як вважає Н. Харченко, зазвичай під основними матеріальними потребами розуміють мінімальні умови приватного споживання сім’ї (їжа, одяг та житло); доступ до соціальних благ та послуг (здоров’я, освіта, відпочинок та комунікації); умови, охорону та оплату праці; здорові умови проживання (екологічне середовище) та особисту без-

пеку, а також можливість брати участь у політичному й культурному житті суспільства, підтримувати соціальні зв'язки тощо. При цьому мається на увазі, що кількісне визначення міри задоволення вітальних потреб можна отримати через порівняння фактичного життєвого рівня людей із певною системою мінімальних нормативів (кількість калорій, метрів житлової площі на одну людину тощо) або із середнім рівнем життя в цій спільноті, або ж із тим, що громадська думка вважає припустимим у нижній частині соціальної шкали. Тому для вивчення соціальних аспектів бідності у світовій соціологічній практиці дедалі ширше використовують кумулятивні індекси депривації. Багатовимірний підхід до феномену бідності може реалізуватися у визначенні абсолютного, відносного чи суб'єктивного деприваційного порога бідності, в якому дохід виступатиме лише одним з індикаторів, а суттєве значення матимуть інші аспекти соціогенного спектра [8].

Виклад основного матеріалу й обґрунтування результатів дослідження. Отож завдяки кумулятивним показникам рівня життя фахівці намагаються врахувати всі основні життєві умови й розглянути бідність як цілісність, що акумулює перешкоди та депривації, які відчують і переживають у різних сферах повсякденного та соціального життя пересічні люди. Бідність як індивідуальна властивість розглядається як властивість певної конкретної ситуації, в якій живе людина і яка депривує її повноцінне існування. Оскільки умови життя не обмежуються лише безпосередніми матеріальними чинниками (харчування, житло, дохід тощо), а включають широкі соціальні відносини, доступ до зайнятості, охорону здоров'я, то такі фактори, як безробіття, безгрошів'я, брак коштів на лікування й повносправну рекреацію виводяться в ранг актуальних детермінант депривації. Ключове поняття економічної депривації «бідність» розглядається не лише як обмежена соціальна дія, а як особлива ізоляція, зумовлювана відсутністю економічних ресурсів.

Існує чітке співвідношення рівня невротизації та соціальної фрустрованості економічно депривованої особистості, що характеризується змістовими особливостями прояву невротичних розладів (депресія, астенія, порушення поведінки, вегетативні розлади, порушення сну, тривожність, аутизм). Виникають численні симптомокомплекси особистісного й соціального характеру, розлади індивідуально-типологічних властивостей людини, перепони в її міжособистісній взаємо-

дії. З'являється низка бар'єрів, що гальмує або спотворює навіть найпростіші тенденції до просоціальної активності депривованої людини й ускладнює процес її ревіталізації [1; 2]. Соціальна фрустрація, гнітючі фрустраційні стани депривована особистість переживає на-самперед як позбавлення, тобто відсутність необхідних засобів для досягнення мети або задоволення актуальної життєво важливої потреби. Водночас можливі відчуття втрати, знехтуваності, явної чи латентної конфліктності (самоконфліктності). Толерантність, виражаючись в особистісно-соціальній напрузі, марних зусиллях і очікуваннях, стримуванні негативних імпульсивних поведінкових реакцій, може також мати відтінки бравування з підкресленою байдужістю, за якими приховуються нудьга, озлобленість, самотність. Породжується загальна депресивність як складноструктурований афективний стан, що характеризується пригніченим емоційним тлом, індивідуальним і соціальним негативізмом, перепадами когнітивно-мотиваційної сфери, ригідністю поведінкових реакцій тощо [1; 7].

Численні проблеми психогенного характеру, спричинені соціально-економічною нестабільністю суспільства та режимом депривації, можуть зміщувати й видозмінювати найважливіші складники психоструктури особистості, яка існує в замкнутому, середовищі, що блокує основні вітальні потреби. Тому одним із домінантних станів депривованої особистості можна назвати маргінальність як помежове перебування на етапі когнітивного дисонансу, на зламі двох чи кількох культурних (субкультурних) систем. Безперечно, у складних реаліях нашого часу істотно зростає кількість людей, які переживають маргінальні стани через невизначеність соціально-економічного, політичного, екологічного гомеостазу. Людина, що перебуває на краю, на межі різних культур/субкультур/контркультур, аксіологічних пріоритетів, ідеологічних преференцій, культурологічних уподобань тощо, зазнає їхнього суперечливого впливу та переживає цілу низку дискомфортних соціо-психостанів. З індивідуального боку така людина перебуває у режимі групової приналежності, однак без чітко вираженої групової ідентифікації, тому відчуває роздвоєння через ненабуту ідентичність і, по суті, переживає неперервний комунікативний самоконфлікт. Феноменологія кризи, матеріальне зубожіння, концептуально-сутнісними ознаками яких є складні суперечності, істотно загострили численні проблеми соціальної психіки великої кількості людей. Крізь

призму генетичної психології С. Максименко зауважує, що серед найактуальніших проблем сучасного соціального середовища чільне місце займають тактики і стратегії набуття особистістю вітагенного досвіду – досвіду виживання та пристосування до життя. Долання нестатків, активізація спроб виживання, постійне набуття життєвості, адаптивності, пристосування в мінливому світі є нагальними потребами пересічної людини «перехідного часу», що без повноцінного й різновекторного спілкування просто приречена на самотність і аутсайдерство [5].

Спілкування матеріально депривованих маргіналів здебільшого містить психотравмуючу сутність і стереотипність, що проявляється насамперед на рівні блокування соціальної перцепції, адже вони вимушені перманентно долати опозицію «свій – чужий», «бідний – багатий» з усією гамою комунікативно-перцептивних бар'єрів, що вилаштовується довкола неї. Нагнітати комунікативну інтолеранцію можуть пережиті в дитинстві не тільки факти приниження через матеріальну бідність (немодна одежа, непрестижна модель телефона тощо), а й обмеження спілкування, які викликають складне нагромадження й переплетення різних травмогенних спогадів, що ускладнено позначається на всьому подальшому особистісному розвитку. Оскільки порушення інформаційної та комунікативної функцій призводить до відставання в розвитку когнітивної сфери, то це неминуче впливає на формування смислових складників самосвідомості й усіх інтелектуальних компонентів базальної психоструктури маргінальної особистості. Ускладнювальним фактором виступає те, що маргіналізована особистість сприймається «нормативною більшістю» досить часто з позицій «парадигми колонії», згідно з якими не таке, інше, слабше трактується, як чуже, негативне, гірше, низькостатусне. Депресивний модус самосвідомості проявляється передусім на відкритості-закритості комунікативних настанов маргінальної особистості, створює низку перцептивних бар'єрів, усталює режими відчуттів у площині самотності, приреченості, відлюдькуватості й аутичності. На стадії адаптування до нормативного устрою навколишнього соціуму маргіналізовані особи мають проблеми з формуванням самоакцептивної атрибуції, в них спостерігається загострення потреби в застосуванні різноманітних захисних механізмів. Унаслідок неадекватного уявлення про себе, спричиненого «перебуванням на маргінесі», виникає стан дезадаптації, конфліктності й самоконфліктності, тривожності, пору-

шується самоповага. Спроби успішного подолання особистістю норм замкнутої спільноти й деприваційних обмежень здебільшого неминуче наштовхуються на адаптаційні труднощі в новому соціокультурному середовищі. Соціально-психологічна дезадаптація в депривованій особистості відбувається як порушення нормального процесу активного пристосування індивіда до умов соціального середовища і викликає дискомфорт у спілкуванні, налагодженні соціальних контактів та міжособистісних зв'язків [1; 2; 7].

Соціальна фрустрація, поставши на тлі соціально-економічної нестабільності й унаслідок «депривації за статками», як відомо, неминуче породжує відповідні реакції депривованої людини, найтипівшими з яких є самовтеча, «внутрішня робінзонада», агресія (причому не обов'язково безпосередній напад, а й погрози, задиркуватість, бажання напасти, ворожість, експансивність тощо). Як відповідь на тиск фрустраторів людина з посттоталітарного (депривованого) суспільства часто обирає неадекватну поведінку, однією із форм якої є втеча, самовтеча, відхід у таку реальність і діяльність, яка дає змогу «розв'язатися», «забутися». Тому розв'язання проблем алкоголізації, наркотизації суспільства, особливо молоді, набувають у край важливого виживального значення й потребують активного залучення сучасних психопрофілактичних та реабілітаційних технологій. До того ж ще однією типовою реакцією переживання стану соціальної фрустрації виступає регресія – повернення до примітивних, часто і до інфантильних форм поведінки, а також зниження під впливом фрустратора рівня діяльності як такої, що блокується. Примітивність у регресії належить не тільки до зовнішньо виражених реакцій, а й до переживань – наприклад, актуалізується потреба, щоб хтось пожалів, порадив, приголубив, посприям, допоміг. Тому на шляху ревіталізації депривована особистість може обирати стратегії екстернального локусу контролю, які передбачають схильність приписувати відповідальність за результати своєї діяльності (бездіяльності) зовнішнім силам. Звідси з'являються нетерпимість, пошуки ворога, винуватого, іншого, чужого, очікування даремної допомоги з боку геополітичних сусідів чи «багатих родичів», а також настрої меншовартості, знехтуваності, пасивного месіанізму. Загальна невротизація матеріально депривованої особистості як специфічна форма світовідчуття проявляється насамперед у дезорганізуючих емоційних станах, режимі пригнічення й притлумлення психіки, а значить і просоціальної актив-

ності. Дистимія, депресія, апатія, гіпотимія, тривожність, страх та інші негативні психоемоційні стани суттєво гальмують процес особистісної ревіталізації. Ці досить різні за семантичним наповненням психологічні феномени мають низку загальних ознак. Зокрема, депривована особистість майже не реагує на зовнішні фактори, окрім впливу дезорганізуючого емоційного стану, який може посилюватися внаслідок різноманітних стимулів – як позитивних, так і негативних. У такому психоенергетичному режимі часто перестає домінувати інтелект людини, і його провідна роль в оцінці зовнішніх впливів та переживань особистості практично не помітна. Когнітивно-вольові зусилля не допомагають людині швидко й успішно подолати неадекватність негативних психоемоційних станів та надати їм відкриту презентабельну комунікативно-перцептивну форму, яка б сприяла процесові ревіталізації. Слід відзначити, що, наприклад, прогностичним варіантом дезадаптивного розладу для дітей із дистантних сімей (позбавлених повноцінного спілкування в умовах нуклеарного спілкування через трудову міграцію батьків) є здебільшого депресивний варіант невротичного розвитку психогенного (конфліктогенного) походження, який виникає внаслідок порушення і блокування особистісно значущих стосунків [1; 2; 7]. У депривованій особистості, яка перебуває у силовому полі соціально-економічної фрустрації, спонукальні та життєствердні команди (самовказівки) можуть «не вмикати» адекватних емоційних програм і напрацьованих упродовж життя стереотипів емоційної та соціальної поведінки. Замість адекватних емоційних програм та стереотипів увесь час автоматично вступає в дію один і той самий стереотип, притаманний особистості. Відбувається своєрідне зациклення на проблематиці, з'являються численні комплекси, бар'єри, посилюється дія фрустратора, а отже сповільнюється просоціальна активність і дієвість ревіталізаційних заходів. Соціальна фрустрованість депривованої особистості, що виражається в незадоволеності власними суспільними досягненнями в основних аспектах життєдіяльності, зокрема на рівні неадекватного матеріального статусу, може призвести до глибоких порушень у Я-концепції, зокрема в адекватності оцінки подій та власної поведінки. Спотворюється інтерпретація соціальних здобутків життєдіяльності, сповільнюються й хибно тлумачаться власні досягнення у сферах спілкування, навчання, стосунків з іншими людьми, відносин із суб'єктами професійної діяльності, інтимно-особистісних взаємин тощо.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Безперечно, соціальні коливання сучасності (економічні негаразди, безробіття, гібридна війна, явна і латентна агресія геополітичних сусідів тощо) лише віддаляють чи спотворюють міжособистісне спілкування між бідними і багатими людьми та соціумами, однак уникнути світоглядних конфліктів допоможуть як психологічні, духовно-теологічні практики, так і модернізація господарства, спрямована на покращання життєвого рівня «маленької людини». Проблеми нейтралізації руйнівних наслідків економічної депривації для психіки особистості, крім залучення соціально-психологічних реабілітаційних технологій, потребують насамперед розв'язання й на макроекономічному рівні, тобто вкрай потрібна стабілізація загальної економічної ситуації в країні, забезпечення людей роботою, створення соціально орієнтованої системи господарювання. Оскільки сутнісною ознакою ревіталізації є стимулювання процесів відтворення, відновлення та поживлення певних функцій, зумовлених амортизацією, то потрібен культивованій генетичною психологією «особистісний саморух» матеріально депривованої людини для досягнення нею нових і позитивних статусно-рольових ідентичностей. Ревіталізація матеріально депривованих людей, обтяжених іншими видами й типами деприваційного синдрому (соціальна, етнічна, субетнічна, релігійна, конфесійна, комунікативна та ін.), має базуватися насамперед на віднайденні тих соціально-економічних і суспільно-політичних механізмів, які урівноважують, стабілізують процес поляризації соціуму. Оговтання після «дикої капіталізації» суспільства, стримування розвитку депривуючих факторів, налагодження нормального економічно доцільного й доречного способу виробництва та розподілу матеріальних благ, задоволення основних життєво важливих цінностей і потреб убачаються головними соціально-психологічними завданнями та чинниками поступу українського суспільства.

Перспективою подальшого дослідження проблеми є насамперед крос-культурне вивчення феноменології матеріально депривованих осіб для вироблення універсальних соціо- та психотехнологій надання їм фахової ревіталізаційної допомоги.

Література

1. Гошовська Д. Синергетичні аспекти ревіталізації депривованої особистості / Дарія Гошовська, Ярослав Гошовський // Теоретичні і прикладні проблеми психології : зб. наук. пр. Східноукр. нац. ун-ту ім. Володимира Даля. – Луганськ : Ноулідж, 2014. – № 3 (35). – С. 140–145.

- Hoshovska D. Synerhetychni aspekty revitalisaziji depryvovanoj osobystosti / Darija Hoshovska, Jaroslav Hoshovskyj // Teoretuchni i prykladni problemy psychologiji : zb. nauk. pr. Schidnoukr. nac. un-tu im. Volodymyra Dala. – Luhansk : Noulidz, 2014. – № 3 (35). – S. 140–145.
2. Гошовський Я. Ревіталізація психогенези депривованої особистості / Ярослав Гошовський // Теоретичні і прикладні проблеми психології : зб. наук. пр. Східноукр. нац. ун-ту ім. Володимира Даля. – Луганськ : Ноулідж, 2014. – № 2 (34). – С. 101–108.
Hoshovskyj Ja. Revitalizacija psychogenezy depryvovanoji osobystosti / Jaroslav Hoshovskyj // Teoretychni i prykladni problemy psychologiji : zb. nauk. pr. Shidnoukr. nac. un-tu im. Volodymyra Dala. – Luhansk : Noulidz, 2014. – № 2 (34). – S. 101–108.
3. Кияшко Л. А. Психологічні аспекти соціальної інерції в умовах економічної депривації / Л. А. Кияшко, Н. А. Полетаєва // Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка. – К. : [б. в.], 2003. – Т. IV, ч. 5. – С. 124–130.
Kujachko L. A. Psycholohichni aspekty socialnoi inercii v umovach ekonomichnoji depryvaciji / L. A. Kujachko, N. A. Poletajeva // Problemy sahalnoj ta pedahohichnoji psychologiji : zb. nauk. pr. In-tu psychologiji im. H. S. Kostjuka NAPN Ukrainy / za red. S. D. Maksymenka. – K. : [b. v.], 2003. – Т. IV, ч. 5. – S. 124–130.
4. Кун Д. Основы психологии: все тайны поведения человека / Деннис Кун. – СПб. : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2005. – 720 с.
Kun D. Osnovy psychologiji: vse tajny povedenija cheloveka / Dennis Kun. – SPb. : Prajm-EVROZNAK, 2005. – 720 s.
5. Максименко С. Д. Розвиток психіки в онтогенезі. В 2 т. / С. Д. Максименко. – К. : Форум, 2002.
Maksymenko S. D. Rosvytok psyhiky v ontohenesi. V 2 t. / S. D. Maksymenko. – K. : Forum, 2002.
6. Перре-Клермон А.-Н. Роль социальных взаимодействий в развитии интеллекта детей : пер. с фр. / А.-Н. Перре-Клермон. – М. : Педагогика, 1991. – 248 с.
Perre-Klermon A.-N. Rol socialnych vsajimodejstvij v rasvitii intelekta detej / A.-N. Perre-Klermon. – M. : Pedahohika, 1991. – 248 s.
7. Ревіталізація дітей з особливими потребами : монографія / за заг. ред. проф. Я. О. Гошовського. – Луцьк : ПП Іванюк В. П., 2013. – 360 с.
Revitalisazija ditej z osoblyvymy potrebamy : monografija / za zah. red. prof. Ja. O. Hoshovskoho. – Luck : PP Ivanjuk V. P., 2013. – 360 s.
8. Харченко Н. Порівняння методологічних підходів до вимірювання рівня бідності / Наталія Харченко // Соціологія: теорія, практика, маркетинг. – 2000. – № 3. – С. 86–99.
Charchenko N. Porivnjannja metodolohichnych pidchodiv do vymirjuvannja rivnja bidnosti / Natakija Charchenko // Soziolohija: teorija, praktyka, marketynh. – 2000. – № 3. – S. 86–99.